

دانشگاه تربیت معلم سبزوار

دانشگاه تربیت معلم سبزوار

دانشکده ادبیات و علوم انسانی

پایان نامه‌ی کارشناسی ارشد رشته‌ی زبان و ادبیات فارسی

انسان‌شناسی در آثار منظوم جامی

استاد راهنما :

جناب آقای دکتر عباس محمدیان

استاد مشاور:

جناب آقای دکتر احمد خواجه‌ایم

پژوهشگر :

فخری رسولی گروی

تابستان ۱۳۸۸

یاد و سپاس

مَنْ لَمْ يَشْكُرْ الْمَخْلُوقَ، لَمْ يَشْكُرْ الْخَالِقَ. با سپاس از همه‌ی نیکاندیشانی که مرا در راه به اتمام رساندن این پژوهش یاری رساندند. بخصوص استاد راهنمای عزیزم، جناب آقای دکتر عباس محمدیان، که به حق اگر دلسوزی‌ها و راهنمایی‌های سودمند ایشان نبود، کار نگارش این پژوهش به پایان نمی‌رسید. همچنین استاد مشاور عزیزم، آقای دکتر احمد خواجه‌ایم، که تذکرات و نکته‌سنجی‌های بجای ایشان، چراغی بود برای طی کردن مسیر دشوار این پژوهش.

تشکر ویژه‌ای هم از تمام اساتید گرانقدر گروه زبان و ادبیات فارسی که نه درس ادبیات، که درس زندگی و عشق به من آموختند. همچنین مسؤول محترم گروه، آقای وحید خلقی که دلسوزی‌ها و محبت‌های ایشان، همواره موجب دلگرمی تمامی دانشجویان گروه زبان و ادبیات فارسی بوده است.

سپاس و قدردانی از خانواده‌ام که در مسیر پر پیچ و خم علم‌اندوزی، همواره حامی و پشتیبان من بوده‌اند. همچنین از پدر و مادر عزیز همسرم که با یاری‌ها و محبت‌های بی‌دریغشان، آرامش را در مسیر به اتمام رساندن این پژوهش به من هدیه کردند؛ و سپاس از تمامی دوستانی که کار نگارش این پژوهش، در زیر سایه‌ی سبزشان بر نگارنده آسان شد؛ بخصوص خانم‌ها زهرا طحامی و زهره

چروی

فرم چکیده‌ی پایان‌نامه‌ی دوره‌ی تحصیلات تکمیلی

دفتر مدیریت تحصیلات تکمیلی

نام خانوادگی دانشجو: رسولی گروی	نام: فخری	شماره
استاد راهنما: دکتر عباس محمدیان	استاد مشاور: دکتر احمد خواجه‌ایم	دانشجویی: 8523321011
دانشکده: ادبیات و علوم انسانی	رشته: زبان و ادبیات فارسی	گرایش: محض
مقطع: کارشناسی ارشد	تاریخ دفاع: ۱۳۸۸/۴/۲۲	تعداد صفحات:

عنوان پایان‌نامه: انسان‌شناسی در آثار منظوم جامی

کلیدواژه‌ها: کلید واژه: انسان‌شناسی، جامی، ابن عربی، خودشناسی، ولایت، نبوت، خاتم‌الاولیا
این پژوهش با عنوان «انسان‌شناسی در آثار منظوم جامی»، در پی آن است که عقاید عرفانی جامی را در باب انسان‌شناسی مورد بررسی قرار دهد. جامی و ام‌دار عرفانی است که از قرن هفتم، توسط ابن عربی، عارف برجسته‌ی عرفان اسلامی، پایه‌ریزی شد. این پژوهش قصد دارد که میزان تأثیر پذیری جامی از ابن عربی را روشن سازد؛ به همین جهت از بیان برخی نظریات ابن عربی نیز بی‌نیاز نبوده است. همچنین در هر فصل، قبل از پرداختن به عقیده‌ی جامی، نظریات عرفای پیشین و معاصر نیز ذکر شده است. لذا، مطالعه‌ی این پایان‌نامه، خواننده را با عقاید عرفانی جامی در آثار منظومش آشنا می‌سازد و علاوه بر آن، تفاوت عقیده‌ی او را با عرفای پیشین و معاصر روشن می‌کند. بنابراین، پس از فصل اول که به بررسی اوضاع و احوال زندگی جامی و شیوه‌ی شاعری و چستی مذهب او پرداخته شده، در فصل دوم به عقیده‌ی عرفا در خصوص چگونگی آفرینش انسان و مقام خلیفه‌اللّٰهی او اشاره شده است.

در فصل سوم به «خودشناسی» و امکان آن پرداخته شده و به دنبال آن، در فصل چهارم، «ابزار و منابع

شناخت» از دیدگاه جامی و ابن عربی و سایر عرفا و همچنین تفاوت دیدگاه ایشان با حکما بررسی شده است. فصل پنجم به «انسان کامل» و جایگاه او در عالم هستی اختصاص دارد و فصل نهمی این پژوهش، به «ولایت» و «نبوت» و عقیده‌ی ابن عربی و دیگر عرفا در باب برتری ولایت بر نبوت و همچنین بررسی دیدگاه جامی و ابن عربی در خصوص خاتم‌الاولیا پرداخته است.

بی تردید، نگارش چنین موضوعاتی می‌تواند راهگشای شناخت بیشتر خطّ مشی عرفایی چون جامی باشد که نسبت به دیگران، کمتر بدو پرداخته شده است.

فهرست تفصیلی

فصل اول: شرح زندگی جامی

Error! Bookmark not defined. شیوه شاعری جامی
Error! Bookmark not defined. اعتقادات مذهبی جامی
Error! Bookmark not defined. آثار جامی

فصل دوم: آفرینش انسان

Error! Bookmark not defined. کرامت انسان
Error! Bookmark not defined. چگونگی آفرینش انسان
Error! Bookmark not defined. علت آفرینش انسان
Error! Bookmark not defined. الف) دیدگاه فلاسفه
Error! Bookmark not defined. ب) دیدگاه عرفا
Error! Bookmark not defined. ج) دیدگاه قرآن
Error! Bookmark not defined. اطلاع فرشتگان از فساد نسل آدم و علت پرسش ایشان
Error! Bookmark not defined. تعلیم اسما به آدم
Error! Bookmark not defined. علت تحقق خلافت در زمین و نه در آسمان
Error! Bookmark not defined. استمرار خلافت در میان انسان‌ها
Error! Bookmark not defined. مستخلف عنه
Error! Bookmark not defined. ضرورت وجود خلیفه
Error! Bookmark not defined. سجدهی فرشتگان بر انسان
Error! Bookmark not defined. برتری انسان بر فرشته
Error! Bookmark not defined. امانت داری انسان
Error! Bookmark not defined. معنای ظلومی و جهولی
Error! Bookmark not defined. عصیان آدم و کیفیت هبوط او

فصل سوم: خودشناسی

Error! Bookmark not defined. پیشینه‌ی خودشناسی
Error! Bookmark not defined. ضرورت و اهمیت خودشناسی و انسان‌شناسی
Error! Bookmark not defined. الف) اهمیت خودشناسی در قرآن و روایات
Error! Bookmark not defined. ب) اهمیت خودشناسی از دید عرفا و حکما
Error! Bookmark not defined. فواید خودشناسی
Error! Bookmark not defined. الف) خودشناسی، مقدمه‌ی خداشناسی
Error! Bookmark not defined. ب) دشمن شناسی
Error! Bookmark not defined. ج) خودشناسی موجب رهایی از آفات خودفراموشی

Error! Bookmark not defined.	تعریف نفس
Error! Bookmark not defined.	مراد از معرفت نفس
Error! Bookmark not defined.	الف) مادیون
Error! Bookmark not defined.	ب) فلاسفه
Error! Bookmark not defined.	ج) عرفا
Error! Bookmark not defined.	امکان معرفت نفس
Error! Bookmark not defined.	الف) نظریه‌ی تعلیق به محال
Error! Bookmark not defined.	ب) نظریه‌ی عکس نقیض قضیه
Error! Bookmark not defined.	تجرد نفس
Error! Bookmark not defined.	الف) نظر مادی‌گرایان
Error! Bookmark not defined.	ب) نظر حکما و فلاسفه
Error! Bookmark not defined.	ج) نظر عرفا
Error! Bookmark not defined.	هـ) نظر قرآن
Error! Bookmark not defined.	دلایل تجرد نفس
Error! Bookmark not defined.	الف) خودآگاهی
Error! Bookmark not defined.	ب) تقسیم‌ناپذیری حقیقتی به نام «من»
Error! Bookmark not defined.	ج) نسبت خاص میان ظرف و مظروف
Error! Bookmark not defined.	حدوث یا قدمت نفس ناطقه
Error! Bookmark not defined.	الف) طرفداران نظریه‌ی روحانیه‌الحدوث و روحانیه‌البقا
Error! Bookmark not defined.	ب) طرفداران نظریه‌ی جسمانیه‌الحدوث و روحانیه‌البقا
Error! Bookmark not defined.	ج) نظر قرآن
Error! Bookmark not defined.	رابطه‌ی نفس و روح
Error! Bookmark not defined.	انواع نفس
Error! Bookmark not defined.	تصاویر مختلف نفس در قرآن
Error! Bookmark not defined.	الف) تجلی شیطانی نفس
Error! Bookmark not defined.	ب) تجلی ملکوتی نفس در قرآن (خداآگاهی و خودآگاهی)
Error! Bookmark not defined.	ج) حسابگری نفس
Error! Bookmark not defined.	شرافت روح انسان (روح انسان عین روح خدا)
Error! Bookmark not defined.	انسان در میان دو بی‌نهایت

فصل چهارم: معرفت شناسی

Error! Bookmark not defined.	پیشینه‌ی معرفت‌شناسی
Error! Bookmark not defined.	تعریف معرفت
Error! Bookmark not defined.	انواع معرفت

Error! Bookmark not defined.	ابزار و منابع شناخت
Error! Bookmark not defined.	الف) گروه تک ابزاری:
Error! Bookmark not defined.	ب) گروه چند ابزاری:
Error! Bookmark not defined.	۱- حواس:
Error! Bookmark not defined.	□ نظر قرآن کریم راجع به حواس
Error! Bookmark not defined.	نظر جامی در مورد حواس
Error! Bookmark not defined.	۲- عقل
Error! Bookmark not defined.	□ نظر قرآن کریم راجع به عقل
Error! Bookmark not defined.	نظر جامی در مورد عقل
Error! Bookmark not defined.	۳- دل
Error! Bookmark not defined.	دل از نگاه قرآن کریم
Error! Bookmark not defined.	نظر جامی در مورد دل
Error! Bookmark not defined.	دل عرش خدا
Error! Bookmark not defined.	۴- وحی
Error! Bookmark not defined.	موانع شناخت
Error! Bookmark not defined.	الف) شک و دو دلی
Error! Bookmark not defined.	ب) شهوت
Error! Bookmark not defined.	ج) وهم

فصل پنجم: انسان کامل

Error! Bookmark not defined.	پیشینه‌ی تعبیر انسان کامل
Error! Bookmark not defined.	تعریف کمال و انواع آن
Error! Bookmark not defined.	کمال انسان از دیدگاه مکاتب
Error! Bookmark not defined.	الف) انسان کامل از نگاه فلاسفه
Error! Bookmark not defined.	ب) انسان کامل در مکتب سوفسطاییان
Error! Bookmark not defined.	ج) انسان کامل در مکتب آگزیستانسیالیسم
Error! Bookmark not defined.	د) انسان کامل در نگاه کورنائیان
Error! Bookmark not defined.	ه) انسان کامل در مکتب کلیون
Error! Bookmark not defined.	و) انسان کامل در مکتب عرفا
Error! Bookmark not defined.	ز) نظر جامی
Error! Bookmark not defined.	ح) کمال نهایی انسان از نظر قرآن
Error! Bookmark not defined.	ضرورت وجود انسان کامل
Error! Bookmark not defined.	الف) نظر متکلمین
Error! Bookmark not defined.	ب) دیدگاه فلاسفه

Error! Bookmark not defined.(ج) دیدگاه عرفا.....
Error! Bookmark not defined.(هـ) مقایسه‌ی این سه نظریه با یکدیگر.....
Error! Bookmark not defined.انسان کامل، هدف آفرینش و خاتم هستی.....
Error! Bookmark not defined.انسان کامل، مظهر اسما و صفات حق.....
Error! Bookmark not defined.انسان کامل، کون جامع.....
Error! Bookmark not defined.(الف) از حیث اسما.....
Error! Bookmark not defined.(ب) از حیث مراتب عالم.....
Error! Bookmark not defined.(ج) از حیث ربوبیت و عبودیت.....
Error! Bookmark not defined.انسان کامل، عالم کبیر.....
Error! Bookmark not defined.حقیقت انسان کامل، نخستین آفریده.....
Error! Bookmark not defined.انسان کامل، محل مشیّه‌الله (ولایت تکوینی انسان کامل).....
Error! Bookmark not defined.انسان کامل، روح عالم و واسطه‌ی فیض.....
Error! Bookmark not defined.انسان کامل، نگهدارنده‌ی عالم.....
Error! Bookmark not defined.انسان کامل، خلیفه‌ی الهی.....
Error! Bookmark not defined.انسان کامل، انسان العین عالم.....
Error! Bookmark not defined.هماهنگی آیات انفسی و آفاقی و تدوینی.....
Error! Bookmark not defined.برتری انسان کامل بر فرشته.....
Error! Bookmark not defined.اسامی انسان کامل.....
Error! Bookmark not defined.مصادیق انسان کامل.....
Error! Bookmark not defined.مرتبه‌ی انسان کامل در عالم هستی.....
Error! Bookmark not defined.برابری مرد و زن در مسیر کمال.....
	فصل ششم: ولایت و نبوت
Error! Bookmark not defined.پیشینه‌ی اسم «ولی».....
Error! Bookmark not defined.رابطه‌ی نبوت و ولایت.....
Error! Bookmark not defined.برتری ولایت بر نبوت.....
Error! Bookmark not defined.(الف) ولایت، جهت حقیقی نبوت.....
Error! Bookmark not defined.(ب) ولایت، باطن نبوت.....
Error! Bookmark not defined.(ج) استمرار ولایت.....
Error! Bookmark not defined.برتری اولیای پیرو نبوت محمدی(ص) بر انبیای دیگر.....
Error! Bookmark not defined.شرط حصول ولایت.....
Error! Bookmark not defined.اظهار ولایت در ولی.....
Error! Bookmark not defined.انواع ولایت.....
Error! Bookmark not defined.انواع ولایت به گونه‌ای دیگر.....

Error! Bookmark not defined. الف) مطلقه و مقیده

Error! Bookmark not defined. ب) خاصه و عامه

Error! Bookmark not defined. ۱- ولایت عامه

Error! Bookmark not defined. ۲- ولایت خاصه

Error! Bookmark not defined...... ولایت خاصه‌ی مطلقه

Error! Bookmark not defined...... ولایت خاصه‌ی مقیده

Error! Bookmark not defined. انواع نبوت

Error! Bookmark not defined. الف) نبوت مقیده

Error! Bookmark not defined. ۱- نبوت تعریفی

Error! Bookmark not defined. ۲- نبوت تشریحی

Error! Bookmark not defined. ب) نبوت مطلقه

Error! Bookmark not defined. تقسیم نبوت به گونه‌ای دیگر

Error! Bookmark not defined. الف) نبوت عامه

Error! Bookmark not defined. ب) نبوت خاصه

Error! Bookmark not defined. مراتب اولیا

Error! Bookmark not defined. خاتم‌الاولیا

Error! Bookmark not defined. صفات اولیا

Error! Bookmark not defined. الف) نورانیت ولی

Error! Bookmark not defined. ب) عصمت اولیا

Error! Bookmark not defined. ج) جاذبه‌ی پیر

Error! Bookmark not defined. د) فنا

مقدمه

موضوع پژوهش حاضر، چنان‌که از نامش پیداست، در مورد انسان است. انسان در نظام هستی جایگاهی دوگانه دارد. او موجودی دو سویه است که متشکل از روح و جسم است. از نظر جنبه‌ی روحی، او نخستین آفریده‌ی حق است که حقیقت محمّدیّه نامیده می‌شود و تمام موجودات آفرینش زاده‌ی پرتو اویند. از این لحاظ، انسان ارزشمندترین مخلوق خداوند است که اشرف مخلوقات و عالم اکبر نامیده شده است. اما، همو از نظر جنبه‌ی جسمانی، جایگاهی کاملاً مخالف با مورد اول دارد. او از این لحاظ، آخرین حلقه‌ی سلسله‌ی موجودات است و خلاصه‌ای از خصوصیات تمام موجودات پیش از خود را درون خویش به ودیعه دارد و به همین لحاظ است که او را عالم اصغر نامیده‌اند. بنابراین، دو سر حلقه‌ی هستی را انسان به یکدیگر متصل می‌کند. انسان به وسیله‌ی استعدادهایی که در طیّ مراحل، در قوس نزول در او به ودیعه نهاده شده می‌تواند قوس صعود را طی کند و به جایگاه نخستین خویش که در عالم ذر برایش در نظر گرفته شده بود، بازگردد.

جامی، یکی از بزرگ شاعران قرن نهم هجری نیز در آثار خود توجه شایانی به انسان و جنبه‌های وجودی او کرده و بر مبنای دیدگاه عارفانی همچون **ابن عربی**، زیربنای فکری خود را در این‌باره استوار کرده است.

عرفان قرن نهم هجری شاهد جریانی است که از قرن هفتم هجری به بعد، با ظهور **ابن عربی**، عارف بزرگ جهان اسلام، شروع به گسترش کرده و در زمان **جامی**، شاید به اوج خود رسیده بود. موضوع انسان در عرفان **ابن عربی**، یکی از پایه‌های اساسی عقاید او را شکل داده است. **جامی** نیز که در عرفان، پیرو دیدگاه‌های **ابن عربی** است، به موضوع انسان‌شناسی و انسان کامل توجه خاص کرده و در این‌باره، فراوان سخن گفته است.

در طول تاریخ بشر، سه محور خدا، جهان و انسان جزو اساسی‌ترین مسائلی بوده‌اند که توجه بشر را به خود بازتابانده و بسیاری از پرسش‌های مهمّ و اندیشه‌ساز آدمی در مورد ایشان مطرح گشته است. در این میان، انسان‌شناسی و حلّ پیچیدگی‌های مربوط بدان، از جایگاهی بلند برخوردار است. انسان‌شناسی - که یکی از شاخه‌ها و شاید مهم‌ترین شاخه‌ی عرفان نظری است - هر منظومه‌ی معرفتی را گویند که به کنکاش وجود آدمی و یا سویه‌هایی از بود او می‌پردازد. همچنین به شناخت انسان کامل و جایگاه او بر جهان هستی اصرار می‌ورزد و با تکیه بر خودشناسی، زمینه‌ی شناخت آفریدگار و هستی را مهیا می‌سازد (رجبی، ۱۳۷۹: ۱۶-۱۵).^۱

^۱. همچنین ر.ک: ابراهیمیان، ۱۳۷۲: ۱۱.

انسان‌شناسی را می‌توان به شاخه‌هایی چون تجربی، عرفانی، فلسفی، دینی و ... بخش کرد. در انسان‌شناسی عرفانی، که مورد بررسی این پژوهش است، جایگاه ویژه‌ی آدمی در میان دیگر آفریدگان بررسی می‌گردد. شناخت آفریدگار، تنها با شناخت سویه‌های وجودی انسان دریافتنی است؛ از این رو، دانش انسان‌شناسی، با هدف خویش‌شناسی، پیشینه‌ی شناخت پروردگار است. شناخت حضوری انسان راهی به سوی شناخت حضوری خداوند و شناخت حصولی او راهی به سوی معرفت حصولی آفریدگار هستی است. بنابراین، دانشی سودمندتر از انسان‌شناسی و خودشناسی نیست؛ زیرا این دانش، برابر است با شناخت تمامی جهان هستی.

بررسی این گفتار در آثار **جامی**، از دید نگارنده، نیازی پرهیز ناگزیر بود؛ زیرا، نبودن اثری تخصصی و مستقل، چنان‌که به تمام زوایای این گفتار از دید این شاعر عارف پرداخته باشد، به‌خوبی احساس می‌شد. خانم **سوسن آل رسول**، کتابی را با عنوان **عرفان جامی در مجموعه‌ی آثارش در سال ۱۳۸۳** به رشته‌ی نگارش درآورده که البته، چون به تمام زوایای اندیشه‌ی عرفانی **جامی** نپرداخته و افزون بر آن، برای پرداختن به این گفتار سترگ، کتابی بس کوچک اندازه است، نمی‌توانست باورهای ذهنی **جامی** را به خوبی برای خواننده‌ی دلبسته به عرفان، به‌ویژه عرفان ناب سیاق **ابن عربی** و پیروانش روشن سازد. افزون بر آن، از هنگامی که خراسان رضوی دهم اردیبهشت ماه را - که هم زمان با زاد روز **جامی** نیز هست - نشانگر روز **جامی**، به گاهنامه‌ی رسمی کشور پیشنهاد کرد، بیش از پیش بایستگی پرداختن به پژوهش‌هایی این‌چنین که بتواند سویه‌ای از سویه‌های عرفان **جامی** را به گونه‌ای تمام بشکافد، احساس می‌شد. از این رو، شاید بتوان به جرأت گفت که اثر پیش رو برگزیده‌ای از تمام باورهای گفته شده در این زمینه و هم‌آهنگی آن‌ها با نگاه **جامی** و سپس، نتیجه‌گیری در بین آرای متضاد است. از این رو، به خوبی می‌تواند پرسش‌های دلبستگان به عرفان نظری را در باب انسان‌شناسی در آثار **جامی** پاسخ دهد.

در مورد پیشینه‌ی تاریخی پژوهش پیش رو باید گفت که ژرف‌کاوی‌ها پیرامون چیستی انسان، تاریخی به بلندای تاریخ زندگانی او دارد؛ اما، نه تنها به شناخت همه‌سویه‌ی او نینجامیده، بلکه، انسان را به چیستان رمزآمیز ناگشودنی هستی دیگرگون ساخته است. پیامبر اکرم (ص) و پیشوایان معصوم (ع) نیز بارها در لزوم خودشناسی سخن رانده‌اند؛ اما، این موضوع به‌طور علمی و نظری با پیدایش **حلاج** آغاز شد. **بایزید بسطامی** آن را گسترش داد و سرانجام، با پیدایی **ابن عربی** به اوج خود رسید. با وجود این، چنان‌که یاد کرده شد، این مبحث در آثار **جامی** به شکل اختصاصی و دقیق مورد کنکاش قرار نگرفته و بایسته است که دیدگاه‌های این عارف بزرگ نیز، مورد جستجو و بررسی قرار گیرد.

روش جستجو و نگارش در این پژوهش، به شیوه‌ی کتابخانه‌ای و گردآوری داده‌ها از راه مطالعه‌ی دقیق متون و استخراج مطالب از میان آنهاست. بدین مقصود، بسیاری از کتاب‌های جامی و همچنین کتاب‌های مفید در زمینه‌ی آرا و عقاید ابن عربی، مورد مطالعه قرار گرفت تا بدین ترتیب سیر فکری ایشان به روشنی تبیین گردد.

نگارنده در انجام آنچه ذکر شد، با سختی‌های فراوانی دست به گریبان بوده است. ماه‌ها سکونت در مشهد مقدس و بهره بردن از کتابخانه‌های آن، به دلیل نبود منابع مورد نیاز در محل سکونت، از جمله‌ی این مشکل‌هاست. همچنین در دسترس نبودن تمام آنچه که نگارنده بدان نیازمند بود، از جمله اصل مهم‌ترین کتب ابن عربی چون فتوحات مکیه و در اختیار داشتن تنها بازگردانده‌ی بخشی از مباحث آن، از سختی‌های سترگ نگارش این پژوهش بود. با این همه، کوشش شد تا تمام زوایای دیدگاه جامی در مورد انسان بررسی گردد به گونه‌ای که در هیچ سویه‌ای، کلامی ناگفته باقی نماند؛ هرچند که ممکن است هنوز هم سخنان ناگفته‌ی فراوانی وجود داشته باشد.

از آن‌جا که تاریخ انتشار برخی از کتاب‌های مورد نیاز، به هجری قمری و برخی به هجری شمسی بود، مبنا بر هجری شمسی گذاشته شد. از این رو، مقصود تمام تاریخ‌هایی که از مبدأ آن یاد شده، هجری شمسی است و هرکجا کتابی دارای چاپی با تاریخ هجری قمری بوده، مبدأ آن ذکر شده است.

برای یافتن بیت‌هایی از جامی که در موضوع انسان‌شناسی بود، از دیوان و هفت‌اورنگ او، ویراسته‌ی اعلاخان افصح‌زاد و دیگران، زیر نظر دفتر نشر میراث مکتوب، استفاده شد که بهترین چاپ این کتب تا به امروز است.

نگارنده در نگارش آنچه که پیش روی شماست، ابتدا بر آن شد به رسم پیشینیان، به بررسی زندگی‌نامه‌ی جامی و اوضاع ادبی و دینی آن دوران پردازد؛ لیک، چون این بخش تکرار دوباره‌ی سخنان گفته شده بود، با راهنمایی اساتید گرامی بدین نتیجه رسید که از بیان آنچه ذکرش ملال‌آور بود بپرهیزد و به نکاتی از زندگی جامی پردازد که تا کنون، آن‌گونه که شایسته است، بدان پرداخته نشده و یا در اثر تقابل آرا به نتیجه‌ای قطعی نرسیده بود. از این رو، پس از نگارش پیشینه‌ای کوتاه درباره‌ی زندگی شاعر، به شیوه‌ی گویندگی جامی و چیستی باورهای او بسنده کرد. در پایان نیز شرح مختصری از کتب جامی، بر اساس نوشته‌ی عبدالغفور لاری در تکمله بر نفحات الانس در متن گنجانده شد.

در فصل دوم، به مسأله‌ی آفرینش انسان پرداخته شد. چگونگی آفرینش و دوگانگی ظاهری آیات قرآن و سپس، جمع بین آیات در تقابل، از موارد عنوان شده در این بخش است. دیدگاه جامی، هرکجا لازم دانسته شد، با موضوعات مطرح شده در هم تنیده شد. در این بخش، همچنین به چرایی آفرینش انسان، چگونگی سجده‌ی فرشتگان بر او، کیفیت هبوط و چیستی بار امانت پرداخته شد. در هر قسمت، دیدگاه‌های جامی کاملاً با مباحث درآمیخته شده است.

در فصل سوم، به بایستگی و اهمّیت خودشناسی و دیدگاه جامی در این مورد پرداخته شد. همچنین چیستی نفس و نظریات گوناگون در این مورد (قدیم یا حادث بودن و مادی یا مجرد بودن) مورد کنکاش قرار گرفت. جامی نیز در این موارد باورهایی داشته که تلاش نگارنده بر آن بوده که جامع دیدگاه‌های او در این پژوهش بیان شود. در این بخش، همچنین به گونه‌های نفس از منظر جامی و سایر عرفای صاحب‌نظر و همچنین مقایسه‌ی آن‌ها با قرآن پرداخته شده و در پایان در معنای یگانگی روح خدا و انسان سخن به میان آمده است.

در فصل چهارم، موضوع شناخت از نظر عرفا، از جمله جامی، و مقایسه‌ی دیدگاه ایشان با قرآن مورد بررسی قرار گرفت. ابزار و منابع شناخت (حس، عقل و دل) در این مبحث کاوش شده است. در پایان نیز، نگارنده چند مانع از موانع شناخت را از نظر جامی و قرآن برشمرده است.

فصل پنجم را که در مورد انسان کامل و جایگاه او در جهان هستی است، شاید بتوان گل سرسبد این پژوهش نامید که تمام بخش‌ها به گونه‌ای، زیرساخت خاص این بخشند. در این قسمت، پس از تعریف کمال و ذکر انواع آن، به دیدگاه مکاتب در مورد انسان کامل پرداخته شده و سپس، این دیدگاه‌ها با نظر عرفا و جامی و سپس نظر قرآن مقایسه شده است. پس از آن، به بررسی بایستگی وجود انسان کامل در هستی پرداخته شده و نظر گروه‌های مختلف فکری در این زمینه ذکر شده است. سپس، جایگاه انسان کامل در هستی (هدف آفرینش، آینه‌ی تمام‌نمای حق، کون جامع، عالم کبیر و صغیر، نخستین آفریده و ...) تبیین شده است. نظر جامی در هر قسمت، پس از توضیحات، در مباحث آمیخته شده و سپس، برتری انسان کامل بر فرشته، اسامی انسان کامل، مصادیق او و مرتبه‌ی انسان کامل در هستی، بر اساس دیدگاه جامی بررسی شده است. پایان‌دهنده‌ی این بخش نیز، برابری توان رسیدن به کمال در زن و مرد از نظر برخی عرفا به‌ویژه ابن عربی و البته تضاد دیدگاه جامی با اوست.

فصل آخر این پژوهش، با عنوان ولایت و نبوت، به تعریف ولی و نبی و سپس برتری ولایت بر نبوت از دیدگاه عرفا پرداخته است. برتری اولیای محمدی (ص) بر دیگر انبیا، ذکر انواع ولایت و

نبوت، خاتم‌الاولیا از دیدگاه جامی و ابن عربی، مراتب اولیا و صفات ایشان و ... از دیگر مباحث مطرح شده در این بخش است.

در تمامی فصل‌ها، کوشش نگارنده بر آن بوده است که تا حدّ ممکن دیدگاه جامی را با نظر قرآن و ابن عربی مقایسه کند؛ مگر، در مواردی که هرکدام از این دو عارف، چندان به موضوع مورد بحث نپرداخته باشند.

فرضیه‌هایی که نگارنده در نگارش این فصول در ذهن داشته، بدین قرار بوده‌اند:

- انسان در عالم هستی، جایگاهی دوگانه دارد.

- انسان بزرگترین آیت حق و نخستین مخلوق (به اعتبار حقیقت وجودی) است.

- انسان، خلیفه‌ی خدا در همه‌ی عوالم وجودی است.

- خودشناسی و انسان‌شناسی، مقدمه‌ی خداشناسی و هستی‌شناسی است.

- جامی در موضوع خودشناسی و انسان‌شناسی، متأثر از ابن عربی و شارح اندیشه‌های اوست.

- ولایت جهت حقی نبوت و برتر از آن است.

نگارنده برای نگارش این فصول، ابتدا به مطالعه‌ی کتب مرتبط بدان‌ها پرداخت و پس از آشنایی کامل با مباحث قابل ذکر در موضوع انسان، خواندن دیوان و هفت‌ورنگ را آغاز کرد. در هر قسمت که مباحثی در خور با موضوع انسان یافت شد، از بین ابیات استخراج و با دیگر مطالب درآمیخته شد. هرکجا نیاز به توضیح بیشتری احساس شده، ادامه‌ی مطلب به زیرنویس ارجاع داده و در آن‌جا برای خواننده‌ی علاقمند، تشریح شده است.

در ترجمه‌ی آیات قرآن، از ترجمه‌ی عبدالمحمد آیتی، که یکی از بهترین ترجمه‌های حاضر قرآن کریم است، استفاده شده است. همچنین همه‌جا اسامی سوره‌ها، همراه با شماره‌ی آن‌ها آمده است تا جستجوی آیات در قرآن کریم، آسان‌تر شود.

در این پژوهش، نام حدود صد تن از بزرگان، شعرا و عرفای دوران ذکر شده که مبنای نوشتن تاریخ تولّد و وفات ایشان گذاشته شد؛ اما از آن‌جا که در فرهنگ‌ها تاریخ تولّد برخی قید نشده بود، نگارنده تنها به تاریخ وفات این گروه بسنده کرد. البته قابل ذکر است که نام برخی از این بزرگان نیز، اصلاً در فرهنگ‌ها یافت نشد که ناگزیر، توضیحی هم برای تاریخ تولّد و وفات ایشان ذکر نشده است.

پس از مطالعه‌ی این پژوهش می‌توان به سؤالات زیر پاسخ داد:

- علت آفرینش انسان از دیدگاه جامی چیست؟

- تفاوت یا نقاط اشتراک عقیده‌ی جامی با آیات و روایات در خصوص انسان‌شناسی چیست؟

- سودمندی‌های خودشناسی و انسان‌شناسی از نظر **جامی** کدام است؟
- ارتباط خودشناسی با خداشناسی از دیدگاه **جامی** چیست؟
- ابزار و منابع شناخت انسان از دید **جامی** با سایر عرفا و جویندگان راه شناخت چه تفاوت یا همسویی دارد؟
- ولایت و انواع آن از دیدگاه **جامی** کدام است؟
- مراتب اولیا در نگاه **جامی** چه مراتبی است؟
- انسان در نظام آفرینش از چه جایگاهی برخوردار است؟

و ...

در پایان این پژوهش فهرست‌هایی بر مبنای آیات، احادیث، اسم‌جای‌ها، کسان و اصطلاحات فلسفی، عرفانی، کلامی تنظیم شد تا بتواند راهنمای مطالعه‌کنندگان گرامی قرار گیرد. و سخن فرجامین: امید است این پژوهش بتواند - در حد هر چند مختصر - گرهی از مشکلات عرفانی آثار منظوم **جامی** را بگشاید و شمعی فراسوی جویندگان عرفان و معرفت گردد.

فخری رسولی‌گروی

۱۳۸۸/۳/۲۸

بخش اول

آشنایی با جامی

- شرح زندگی جامی
- شیوهی شاعری جامی
- اعتقادات مذهبی جامی
- آثار جامی

شرح زندگی جامی

نورالدین عبدالرحمان جامی، نویسنده و صوفی پرآوازه‌ی قرن نهم هجری است. در مورد زندگی و آثار او فراوان سخن رانده‌اند و به قول **سام میرزا صفوی** (م ۹۷۴هـ.ق.) در *تحفه‌ی سامی*: «از غایت علو فطرت و نهایت شدت شهرت، احتیاج به تقریر حال و تبیین مقال ندارد. چه، پرتو فضایل او از شرق تا به اقصی غرب رسیده و خوان نوال افضالش از کران تا کران کشیده» (صفوی، بی تا: ۱۴۳). آری، ذکر جمیل **جامی** فراتر از آن است که با تکرار سخنان گذشتگان در این مقال گنجد و صیت سخن آسمانیش، فراتر از آن که در سطور این صحیفه‌ی زمینی منتشر گردد؛ لیکن، آب دریا را اگر نتوان کشید/ هم به قدر تشنگی باید چشید (مولوی، ۱۳۶۳: دفتر ۶، ب ۲۱۶۴).

نورالدین عبدالرحمان جامی، در بیست و سوم شعبان سال ۸۱۷هـ.ق. در خرجرد جام دیده به جهان گشود. او خود در قصیده‌ای در بیان تاریخ تولد خویش گفته است:

به سال هشتصد و هفده ز هجرت نبوی که زد ز مکه به یثرب سرادقات جلال
ز اوج قلّه‌ی پروازگاه عزّ و قدم بدین حضيض هوان، سست کرده‌ام پر و بال
؟

بنابراین، در تاریخ ولادت او هیچ شکی نیست. لقب اصلی او، **عمادالدین** و لقب مشهورش **نورالدین** است. تخلّص او در شعر، **جامی** است که به گفته‌ی خودش می‌تواند به دو علت باشد: هم به خاطر شهر جام که محلّ تولد شاعر است و هم به دلیل ارادت خاصّ او به **شیخ احمد جام (ژنده پیل)** (۵۳۶-۴۴۱هـ.ق.):

مولدم جام و رشحه‌ی قلمم جرعه‌ی جام شیخ الاسلامی است
لاجرم در جریده‌ی اشعار به دو معنی تخلّصم **جامی** است

اصل **جدّ جامی** از دشت اصفهان بوده که در ایّام سلطنت **خوارزمشاه** به خراسان آمده و در خرجرد جام سکونت گزیده بود. با دختر قاضی **اسحاق** که مسئول دارالقضای خرجرد بود و نسبش به **عمر فاروق** (م ۲۳هـ.ق.) می‌رسید، ازدواج کرد. و از او پدر **عبدالرحمان** به وجود آمد. نام او **نظام‌الدین احمد بن شمس‌الدین محمد شیبانی** بوده است که از سرشناسان جام محسوب می‌شده و با مشایخ و متصوفه‌ی آن دیار، آشنایی داشته است (ر.ک: **فخرالزمانی**، ۱۳۶۲: ۱۰۰). شاید به علت

همین همنامی او با شیخ احمد جام (ژنده پیل) است که برخی این دو را با یکدیگر اشتباه گرفته و تخلیط کرده‌اند. به عنوان مثال، آقای جهانگیر منصور برای احمد جام (ژنده پیل) دیوان شعری چاپ کرده، در حالی که، او به کار شاعری - در حد داشتن دیوان شعر - مشغول نبوده و بیشتر، نویسنده بوده است.

جامی ایام کودکی را در جام گذراند و در این مدت، پدرش به تهذیب و تربیت وی همّت گماشت. در سال ۸۲۲ هـ.ق.، هنگامی که جامی ۵ ساله بود، با شیخ محمد پارسا (م ۸۲۲ هـ.ق.)، پیر مشهور نقشبندی، که به قصد زیارت مکه از جام عبور می‌کرده، دیدار کرد و همین دیدار، مقدمه‌ای شد به عنوان تعلق جامی به سلسله‌ی نقشبندیّه (ر.ک: لاری: ۳۵ به نقل از مایل هروی، ۱۳۷۷: ۳۲).

جامی تا حدود ۱۴ سالگی در جام زیست و در همین هنگام بود که به همراه پدرش به قصد اقامت در هرات به آنجا رفت؛^۲ ابتدا در محضر درس مولانا جنید اصولی، صرف و نحو و معانی و بیان خواند؛ سپس، در مدرسه‌ی نظامیه در مجلس درس مولانا علی سمرقندی که شاگرد میرسید شریف علامه بود، حاضر شد و *مفتاح العلوم* و اکثر علوم عقلی را فراگرفت. پس از آن، به قصد فراگیری سایر علوم، به سمرقند رفت و از مجلس درس استادانی چون مولانا فتح‌الله تبریزی استفاده کرد. او همچنین نزد قاضی زاده‌ی رومی (م ۸۴۰ هـ.ق.)، که یکی از دانشمندان رصدخانه‌ی الغ بیگ (۸۵۳-۷۹۷ هـ.ق.) بود، به آموختن علم نجوم و هیأت پرداخت. جامی حدود نه سال در سمرقند بود و بعد از سال ۸۴۰ هـ.ق. در زمان سلطنت سلطان حسین میرزا (۹۱۱-۸۷۳ هـ.ق.) به هرات بازگشت (ر.ک: صفا، ۱۳۶۶: ۳۵۰-۳۴۹). او در تصوف، هوشی سرشار داشت؛ لذا، پس از بازگشت به هرات، در شمار صوفیان درآمد؛ اما با این حال، هیچ‌گاه از تحصیل علوم و دانش و فرهنگ غافل نشد. او ابتدا از محضر درس سعدالدین کاشغری (م ۸۶۰ هـ.ق.) بهره‌مند شد؛ سپس، پیش از سال ۸۷۰ هـ.ق.، خواجه عبیدالله احرار (م ۸۹۰ هـ.ق.)، مؤسس سلسله‌ی نقشبندی، به هرات آمد و همین امر، موجب پیوستن جامی به او شد (ر.ک: مایل هروی، همان: ۴۰-۳۸). جامی در سال ۸۷۷ هـ.ق.، همراه با تعدادی از دوستان خود، به قصد سفر حج از هرات خارج شد و در هنگام گذشتن از کربلا، به زیارت مقبره‌ی امام حسین (ع) (۶۱-۴ هـ.ق.) مشرف گشت. او در اواخر شوال همان سال، به نجف رسید و به زیارت مشهد امیرالمؤمنین، علی (ع) (۴۰ هـ.ق. - ۲۳ پیش از هجرت)، شتافت (همان: ۴۸).

^۲ ملا عبدالنبي فخر الزماني در تذکره‌ی میخانه (ص ۱۰۰) ذکر کرده که هنگام سفر به هرات، جامی ۵ ساله بوده است.

عبدالرحمان جامی در دربار تیموریان جایگاه خاصی داشت و امیر **علیشیر** نوایی (۹۰۶-۸۴۴ه.ق.)، وزیر سلطان **حسین میرزا**، پس از پیوستن به جرگه‌ی صوفیان و عیاران، از مریدان او شد (ر.ک: پارسای، ۱۳۷۸: ۱۴).

جامی یک‌بار در میان سالی - نزدیک ۵۰ سالگی - ازدواج کرد. همسر او، نوه‌ی پیر و مرادش، **سعدالدین کاشغری** بوده است. **جامی** از این زن، صاحب چهار فرزند شد که تنها یکی از آن‌ها به‌نام **ضیاءالدین یوسف**، زنده ماند و بقیه در سنین کودکی درگذشته‌اند. **جامی** آثاری چون **بهارستان** (۸۹۲ ه.ق.) و **الفوائد الضیائیة** (۸۹۷ه.ق.) را جهت تربیت او به قلم آورد (واعظ کاشفی، ۱۳۵۶: ۱/ ۲۳۴).^۳

شیخ **عبدالرحمان جامی** از سال ۸۸۷ه.ق. تا پایان عمر، در هرات به‌سر برد و بسیاری از آثار خود را نیز، از همان سال تا هنگام مرگ تألیف کرد و سرانجام در سال ۸۹۸ه.ق، روز جمعه ۱۷ محرم، در خانه‌اش در هرات، پس از چهار روز بیماری، دار فانی را وداع گفت. سلطان **حسین میرزا**، به همراه امیر **علیشیر نوایی** و سایر امرا و مردم هرات، جنازه‌ی او را تشییع کردند و بر آن نماز گزارند و سپس، در نزدیک مزار شیخ **سعدالدین کاشغری**، پیر نقشبندی او، به خاک سپردند (ر.ک: مایل هروی، ۱۳۷۷: ۶۱-۶۰).^۴

شیوه شاعری جامی

در مورد شیوه‌ی شاعری و ارزش **جامی** در بین دیگر شعرای نامی پارسی زبان، دیدگاه‌های متفاوتی وجود دارد. عده‌ای او را بزرگ‌ترین استادی می‌دانند که در قرن نهم، در نظم و نثر فارسی در ایران به ظهور رسیده و به حق، خاتم‌الشعرا بزرگ شعر فارسی است که می‌توان او را هم‌ردیف استادانی چون **خاقانی** و **نظامی** قرار داد. **دولت‌شاه سمرقندی** (م ۹۰۰ه.ق.) در **تذکره‌الشعرا** (ص ۳۶۲) درباره‌ی او می‌گوید: «در مصطبه‌ی **جامی** تا گشاده شد، مجلس رندان نامی در هم شکست و عروس بکر فکر تا نامزد این مرد معنی شد، مخدرات حجرات دعوی عقیم و سقیم شدند. طوطیان شکرشکن هند را سواد دیوان و منشآتش خاموش ساخت و شیرین‌زبانان و فارسان میدان فارس، تا شهد اشعارش نوشیدند، دیگر انگشت بر نمکدان ملیح‌گویان نزدند».

^۳ همچنین ر.ک: مایل هروی، ۱۳۷۷: ۵۸-۵۷؛ پارسای، ۱۳۷۸: ۱۴.

^۴ برای مطالعه‌ی بیشتر در مورد زندگانی **جامی**، ر.ک: واعظ کاشفی، ۱۳۵۴: ۲۳۴-۲۳۳؛ **فخرالزمانی قزوینی**، ۱۳۶۲: ۱۰۵-۱۰۰؛ **سمرقندی**، ۱۳۶۶: ۳۶۳-۳۶۲؛ **علوی‌مقدم**، ۱۳۶۸: ۱۶۸؛ **زرین‌کوب**، ۱۳۷۰: ۲۹۰-۲۸۹؛ **مایل هروی**، ۱۳۷۷: ۶۱-۳۱؛ **پارسای**، ۱۳۷۸: ۶-۱۱؛ **بهار**، ۱۳۸۴: ۲۲۴-۲۲۳؛ **حاکمی**، ۱۳۸۵: ۹-۷؛ **حکمت**، ۱۳۲۰: ۶۱-۵۹؛ **مدرس**، بی‌تا: ۱/ ۱۸۶-۱۸۵؛ **معصوم شیرازی**، بی‌تا: ۱۱۲؛ **صفا**، ۱۳۶۶: ۳۵۱-۳۴۹.